

Кудінов Дмитро Валерійович

професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, доктор історичних наук, професор

ФОРМУВАННЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДДІЛІВ СОЮЗУ РУСЬКОГО НАРОДУ У СУМСЬКОМУ ПОВІТІ

Мабуть, однією з найменш відомих сторінок історії Сумщини є функціонування в ньому організацій російських монархістів на початку ХХ ст. Відсутність яких-небудь публікацій чи повідомлень із цього питання можна пояснити не стільки браком інтересу до нього, скільки недоліком інформації. Дійсно, повідомлення органів МВС – основного джерела з історії партій – майже позбавлені згадувань про проурядові політичні організації, що ускладнює пошук відповідних відомостей. Утім, навіть фрагментарні дані, які вдалося зібрати авторові, дозволяють у загальних рисах відтворити картину функціонування осередку чорносотенців у Сумському повіті, що й становить мету публікації.

Бурхливий розмах революції після маніфесту 17 жовтня в Сумського повіті заскочив зненацька як представників влади, так і консерваторів. Завдяки широкій самоорганізації землеробів через структури Всеросійського селянського союзу (ВСС) й співпраці всіх демократичних сил – від Сумської групи РУП до місцевого осередку Партії народної свободи – тамувалася громадська активність представників контрреволюційного табору, хоча вони й спроміглися здійснити монархічну маніфестацію з портретом самодержця та співом державного й духовного гімнів під охороною поліції та драгунів [43, с. 95]. Існує припущення, що реакціонери не обмежувалися лише демонстрацією вірності престолові. Наприклад, підприємці Микола Скубенко й Коптев за спогадами одного з активістів ВСС, начебто провокували *«бродячих людей»* до погрому крамниць аби *«викликати солдатів і дати жандармам роботу»* [35]. Наприкінці 1905 р. у Сумах поширювалися й чутки про підготовку реакційними елементами єврейського погрому, через що революційні сили організували робочу дружину для протидії *«чорній сотні»* [2]. Отже, поки в Сумському повіті 26 грудня 1905 р.

не було впроваджено військовий стан контрреволюційно налаштованій громадськості не вдавалося вільно проявити себе.

Процес формування в Харківській губернії організаційної мережі найбільшої російської консервативної партії Союз руського народу (СРН) розтягнувся на півтора роки з моменту фондування харківського міського відділу Союзу (грудень 1905 р. – лютий 1906 р.). Появу сумського осередку слід віднести на час масового оформлення чорносотенних структур у краї (лише в листопаді 1906 р. у Харківській губернії відкрилося дев'ять відділів), що відбувалося, передусім, завдяки ініціативам проводу *«Харківського Союзу Руського Народу»*.

У Сумах відкриття відділу Союзу сталося 26 листопада 1906 р. (тут і далі всі дати подані за чинним на той час у Російській імперії Юліанським календарем). Обставини цієї події, на жаль, майже невідомі. Є саме свідчення про її урочистий характер і про те, що з названої нагоди до міста прибув один із лідерів харківської губернської організації чорносотенців, очільник харківського осередку *«Русского собрания»*, доктор історичних наук, професор, науковець-медієвіст, головний редактор журналу *«Мирный труд»* А. С. Вязігін [47, с. 5]. Вочевидь, відділ одразу став доволі масовою організацією, до якої увійшли противники радикальних трансформацій, схвильовані розмахом революційного руху в регіоні. Зокрема, на зібранні 7 січня 1907 р. у приміщенні міського училища (вул. Троїцька, 1) було присутніми понад 450 членів і співчуваючих справі Союзу осіб [44, арк. 6]. Очільником ради відділу було обрано почесного громадянина Миколу Івановича Скубенка (1852–?), який став найпомітнішою фігурою серед сумських монархістів. Припускаю, що він тримав керівництво організацією міцною рукою, не був схильний делегувати повноваження очільника кому-небудь зі своїх соратників і ретельно дбав про виключне власне право представляти партійний осередок. Наприклад, на запрошення харківських колег прибути на святкування Покрови Пресвятої Богородиці в 1907 р. він, будучи хворим, відгукнувся телеграмою з привітанням, натомість не подбав про відрядження замість себе когось із сумських *«истинно-русских людей»* [6, с. 355;

40]. На користь владності Скубенка свідчать і деякі факти з його біографії в якості гласного міської думи й співвласника торгового дому «*М. И. Скубенко и И. А. Штрандтманн*» (роздрібна торгівля залізними товарами й рибою), директора Сумського міського громадського банку, нарешті, противника поступок найманим працівникам з боку бізнесу [3, с. 41; 46, с. 51]. Значним авторитетом, за свідченнями сумських кореспондентів харківських газет, серед місцевих монархістів користувався і член ради сумського осередку Союзу, настоятель Спасо-Преображенського собору протоієрей Іоанн Дмитрієв.

У першій половині 1907 р. подальше розростання організації в повіті продовжилося. Так, 7 січня 1907 р. урочисто був відкритий відділ Союзу в слободі Юнаківка – після хресного ходу з Миколаївської церкви до земського жіночого училища, біля якої місцеві священики зробили промову на честь «*чорної сотні*», було оголошено про приєднання до СРН. Головою осередку, до якого пристало чимало місцевих мешканців, став селянин Павло Потяка [44, арк. 5]. Важливим для справи монархічної організації було також її закріплення у другому за значенням населеному пункті Сумського повіту. 31 травня 1907 р. у присутності А. С. Вязігіна й кількох інших харківських чорносотенців відкрився Білопільський відділ СРН [25]. Його очолив голова м. Білопілья К. Ф. Ральф, секретарем відділу став гласний міської думи, а в подальшому й її голова С. А. Кононенко, який уже проявив себе в якості громадського діяча з консервативними поглядами («*истинно-русский человек*») на перших думських виборах [6, с. 355; 7]. 2 червня наступного року відбулося освячення прапора Білопільського відділу СРН. Дійство супроводжувалося молебнем, промовами та переобранням правління [22]. До лютого 1908 р. у Сумському повіті відділи партії також були засновані в селах Миколаївка (Ульяновська волость), Миколаївка (однойменна волость), Степанівка (однойменна волость), Терешківка (однойменна волость). Отже, у регіоні разом зосереджувалося сім відділів СРН із 26 існуючих у Харківській губернії [27, с. 50].

Орієнтовну чисельність чорносотенців на початку 1908 р. у повіті можемо оцінити в межах 600–1000 тис., зважаючи як на кількість осередків СРН, так і на

загальне число його членів у Харківській губернії (3900 членів) [14, с. 33]. При цьому варто врахувати той факт, що масовість організації мінімально відповідала її якісним показникам. Практика запису в Союз селян хіба що не всією громадою *«на про всяк випадок»* (належність до СРН, за чутками, мала гарантувати певні привілеї при реалізації земельної реформи) не була комплементарною усвідомленню більшістю землеробів реальних завдань партії та бажанню працювати на партійній ж ниві. Тож, масові за складом відділи СРН як у селі, так і в місті, існували здебільшого на папері, а їхні рядові члени здебільшого зберігали з ним лише номінальний зв'язок. У даному випадку слушною є зауваження українського дослідника *«чорної сотні»* М. О. Скрипника, що актив більшості організацій, особливо в невеликих населених пунктах, складався лише з кількох осіб (власне, вони і вербували нових членів, здійснювали агітацію, підтримували відносини з іншими відділами, влаштовували збори, ініціювали відправлення звернень до монарха), яким *«вдавалося створити уявлення про свій осередок, як про могутню політичну силу»*, тоді як *«насправді ж вся місцева організація нерідко складалася з керівників, а десятки, сотні чи навіть тисячі її членів на ділі виявлялися звичайнісінькою облудою»* [37, с. 67].

Проте, навіть організаційно млява маса була вельми потрібною для партійного будівництва, відповідно до мети створення дійсно інтеркласової *«народної»* політичної сили, орієнтованої на збереження й захист традиційних цінностей, а також заради забезпечення *«історично»* обумовленого *«єднання царя з народом»*. Ураховуючи соціальний склад населення, провідники монархічної партії, звісно, приділяли значну увагу залученню до неї саме селянства, намагаючись відірвати його від впливу революційних організацій. Проникненню *«чорної сотні»* у село сприяв і традиційний цезаризм хліборобів, котрі в значній мірі (особливо люди старшого віку) продовжували відокремлювати образ царя від дій чиновництва, інтелігенції й представників місцевої влади; рівень довіри до верховної влади навіть за умов неприйняття створених нею обмежень для народу залишався доволі високим, а цар — уособленням вищої справедливості [13, с. 25–26; 41, с. 24–26]. Ба більше,

шанобливий у селянському середовищі очільник Сумського повітового комітету ВСС у 1905 р. А. П. Щербак, республіканець і демократ за поглядами, вимушений був ураховувати монархізм селян і навіть маніпулював їхніми вірнопідданськими та релігійними почуттями [48, с. 124–126]. *«У половині сіл неможна навіть було піднімати питання про царя, тим більше неможна було його заперечувати. Там де про царя говорити було можна, приходилося часто давати непевні, ухильні відповіді: Установчі збори, мов, розсудять»*, – доповнював спогади Щербака інший свідок подій 1905 року в Сумському повіті [1]. Подібна ситуація не була специфічною й спостерігалася у самих різних регіонах європейської частині Російської імперії [20]. Експлуатували монархісти контрреволюційну й антисемітську риторику, звинувачуючи *«червоних»*, юдеїв і, загалом, *«худших людей»* у бажанні розхитати російську державу, поневолити православне населення та зірвати вирішення земельного питання, наміченого урядом [13, с. 32–34; 32, с. 71, 80–81, 130–133, 170–173; 37, с. 62]. Зрештою, нацьковування на них народу виливалося в погроми, в яких основною силою були саме селяни [39, с. 104–109]. Залякування поєднувалося з пропозицією покращити становище селянства – зрівняти його в правах з іншими станами, перетворити їхні наділи на приватну власність, наділити малоземельних додатковим ріллям з державного фонду, а також з викуплених державою в поміщиків земель, ліквідувати черезсмужжя, розширити дрібне кредитування, установити мінімум земельної власності, що не підлягає відчуженню тощо [45, арк. 2]. Нарешті, віруючій масі були близькими гасла Союзу про підтримку православної церкви, відновлення патріаршества, участі мирян в житті церкви [13, с. 26].

Членами Союзу, відповідно його статуту, мали бути *«лише природні російські люди обох статей, усіх станів і достатків, віддані цілям Союзу»*. Чітко зазначалося відмежування кандидатів у члени партії від інших організацій, *«що переслідують цілі, неузгоджені із завданнями Союзу»* [42, с. 7–8]. Цей пункт негативно відбивався на місцевому праволіберальному об'єднанні. Справа в тому, що конституювання сумського осередку монархістів спровокувало

ослаблення іншої проурядової партійної організації – Сумського повітового відділу Союзу 17 октября, члени якого (цукрозаводчики П. І. Харитоненко і М. Й. Лещинський, міський голова В. М. Золотарьов, управляючий Сумським Олександрівським селянським сільськогосподарським банком В. І. Краснянський, поміщик В. В. Де-Коннор, о. Іоанн Дмитрієв) опинилися відтепер у СРН.

Факт переходу з «*центру*» в «*правий*» табір не є дивним, ураховуючи те, що частина сумських октябристів до 1906 р. входила до складу «*Русского собрания*», що діяло на Харківщині з 1903 р. (припустимо, ця організація пустила корені в Сумах на фоні «*банкетної кампанії*» кінця 1904 р. або у відповідь на наростання революційного руху протягом 1905 р.; залученню сум'ян до харківського осередку «*Русского собрания*» міг сприяти його поважний член сумський вікарний єпископ Олексій (Дородніцин)) [8, арк. 1; 13, с. 11; 15; 21, с. 396; 28, с. 30–31; 36, с. 90]. Крім того, Сумський відділ Союзу 17 октября майже протягом всього 1906 року був єдиною легальною партійною організацією в регіоні, до якої тимчасово, на період проведення першої думської виборчої кампанії, й пристали місцеві консерватори, не бажаючи залишатися осторонь політичних процесів. Коли ж організаційні заходи з боку Харківського відділу СРН захопили й Суми, вибір для представників правого крила місцевого осередку октябристів на користь більш відповідної їхнім поглядам структури став очевидним. Утім, це не виключає двопартійності окремих осіб, котрі мали ключове значення як для «*центру*», так і для «*правих*», що й продемонстрували другі думські вибори на початку 1907 року.

На зібранні відділу в січні 1907 р. виборцями в губернське виборче зібрання від СРН були обрані П. І. Харитоненко, М. Й. Лещинський, М. І. Скубенко, В. М. Золотарьов, священники І. З. Дмитрієв, Ф. І. Григорович (Пророко-Іллінська церква в Сумах), селяни А. П. Таранець і К. Т. Пащенко. При цьому Харитоненко й Золотарьов майже одночасно були висунуті виборцями й від Союзу 17 октября [44, арк. 6, 13]. Елекційна кампанія в регіоні координувалася керівництвом губернської організації СРН, що вигідно вирізняло її від

октябристів. Підтримати колег у Сумах приїздив А. С. Вязігін, котрий на урочистостях з нагоди початку виборчих перегонів правих, заграючи з публікою, робив заяви у дусі *«мы – черносотенцы, т. е. люди черного труда»* [16, с. 3]. Нарешті, СРН і Союз 17 октября були поставлені у виключне становище в порівнянні зі своїми конкурентами – вони єдині могли вільно здійснювати передвиборчу агітацію в усіх велелюдних місцях, а також діставали підтримку з боку місцевої влади, що сприяла поширенню *«союзної»* літератури та віддрукованих бюлетенів із прізвищами *«правильних»* кандидатів, й церкви – у храмах прихожанам роздавалися прокламації *«истинно-русских людей»* і октябристів. Типовим порушенням з боку агітаторів СРН в Сумах у день виборів було вимагання від виборців обміну їхніх незаповнених *«балотувальних аркушів»* на *«законний»* бюлетень їхньої партії [17, с. 3]. Утім, всі намагання чорносотенців сподобатися сум'янам виявилася малопродуктивними. Від з'їзду землевласників до складу виборщиків у Харківське губернське виборче зібрання не потрапив жоден член СРН (тут усі місця зайняли представники Союзу 17 октября), а від курії міських обивателів були обрані лише двоє монархістів – Скубенко й Харитоненко. Причому останній до цього часу зберігав, вочевидь, своє членство і в Союзі 17 октября [4]. Ще гіршим для сумських чорносотенців виявився результат третьої думської кампанії восени 1907 р., коли частина їхніх іменитих попутників знов повернулася під знамена октябристів. Так, у першій курії міських обивателів перемогу для *«центру»* здобули П. І. Харитоненко й В. М. Золотарьов. Найкраще досягнення правих – 58 голосів, які дістав М. І. Скубенко, – значно відставало від показників його конкурентів [5]. Подібна ситуація стала закономірним наслідком стухання активності партійної організації, здатної мобілізуватися лише в момент загрози з боку революційних сил. Із настанням же політичної стабілізації й завдяки протегуванню з боку влади вона втрачала мотивацію до боротьби. Тож немає нічого дивного в тому, що сумський відділ СРН під час третьої думської кампанії, за словами дописувача *«Южного края»*, *«не проявив жодної ознаки свого існування»* [30]. Певною мірою, розгубленості *«правих»* сприяли й кульбіти сумських авторитетних

громадських діячів, які «стрибали» від «октябризму» до «чорної сотні» й навпаки залежно від ситуації, що складалася на елекційному полі.

На цьому тлі занепадало значення проведення велелюдних акцій із промовами, що мали б запалювати серця підданих Романових. Натомість, у поширенні ідей російського консерватизму зберігалася роль друкованого слова. Важливим майданчиком агітації слугувала Сумська повітова земська управа, вичищена на початку 1906 р. від «лівих елементів». На адресу земської пошти надходили чималі накладі газет «Друг» (Кишинів), «Жало» (Харків), «Киевлянин», «Харьковские губернские ведомости», що слугували рупорами державного курсу й чорносотенної пропаганди. Звідси друковані матеріали безкоштовно розносилися по адресам або роздавалися на вулицях кур'єрами. Розповсюджували агітаційні матеріали й самі партійці та співчуваючі справі Союзу персони [11, арк. 125–126; 37, с. 66]. Є відомості й про поширення в Сумах відверто антисемітської літератури [34].

Свою позицію як конструктивної сили в місті чорносотенці намагалися закріпити активністю на користь міської громади. Зокрема, представники СРН входили до складу Товариства піклування про бідних («дійсні почесні» і «пожиттєві члени»), піклувальних рад закладів середньої освіти, повітової училищної ради, повітового піклувального відділу про тюрми, Сумського автомобільного клубу, Сумського комітету Червоного Хресту та низки інших установ і організацій. У 1900-ті роки П. І. Харитоненко й М. І. Скубенко були, відповідно, старостою і помічником старости сумського Спасо-Преображенського собору. П. І. Харитоненко своїм коштом побудував у Сумах Троїцький собор, дитячу лікарню і Сумський кадетський корпус. У період Першої світової війни члени Сумського відділу СРН брали жваву участь у благодійництві – робили пожертви на користь організації Червоного Хреста, лазаретів і лікарень, родин мобілізованих тощо. Наприклад, М. І. Скубенко в 1916–1917 рр. регулярно виділяв гроші на утримання двох ліжок у шпиталі Червоного Хреста [9, арк. 9, 13, 18, 29, 32, 35, 39, 41, 44, 46, 51, 57–58, 65–66, 72,

74, 78, 82]. Крім того, він утримував власним коштом Петропавлівську церковно-парафіяльну школу [3, с. 41; 46, с. 51].

Утім, участь у благодійних справах певною мірою нівелювалася проявами класових інтересів місцевих авторитетних чорносотенців. Зокрема, у березні 1908 р. *«праві»* в міській думі провалили голосування щодо надання відпочинку сумським прикажчикам у неділю та в святкові дні. При цьому гласний М. І. Скубенко аргументував це небезпекою *«значного зниження оборотів капіталу»* через *«послаблення хазяїв»* по відношенню до підлеглих [18]. Непоступливість з боку міського органу владу з подачі чорносотенців мала наслідком створення у Сумах профспілки прикажчиків [23]. Наступного року голова Сумського відділу СРН улаштував скандал із недопущенням регістраторів до перепису його нерухомої власності (з метою переоцінки її оподаткування), через що у справу вимушена була втрутитися поліція [31]. Не менший резонанс викликали вчинки іншого монархіста – сумського міського голови В. М. Золотарьова (вочевидь, у цей момент Валеріан Миколайович уже був позапартійним, але все одно сприймався громадою як беззаперечно *«правий»*), який вимагав припинити виписку для закладів міста преси ліберальної спрямованості та замінити її підпискою на газети консервативного характеру [26].

На тлі переслідування прибічників демократичних змін монархісти зміцнили вони свою позицію й в складі Сумського повітового земського зібрання, а також у Сумській міській думі, де на виборах після Першої російської революції вони отримували переконливу більшість. Наприклад, у складі Сумського повітового земського зібрання з 39 гласних 22 відносилися до *«правих»*, вочевидь, здебільшого партійної належності до СРН [12, арк. 265–273]. У такій ситуації боротьба на виборах розгорталася вже не поміж партіями, а між групами довкола окремих персон, навіть, із одного табору. Зокрема, земські вибори влітку 1910 р. визначали фаворита на місце голови повітової управи лише з трьох *«правих»* претендентів [24]. Хоча і в земстві, і в думі гласні здебільшого переймалися поточними справами цих установ, чітко визначеними положеннями

про органи місцевого самоврядування, уряди-годи вони використовували своє становище й для політичних за змістом акцій. Зокрема, на засіданні Сумської міської думи 29 травня 1907 р. М. І. Скубенко ініціював складання від думи адреси на монарше ім'я з приводу відведення небезпеки від життя імператора [10, арк. 15]. Натомість, далі стін думи й земства чорносотенці не виявляли особливої громадської активності, що й засвідчують фактичне замовчування їхнього існування в місцевій пресі, посередні для сумських *«правих»* результати виборів до Державної Думи в 1907 і 1912 роках і, нарешті, відсутність сумського представництва на з'їздах Союзу. Зокрема, на IV Загальноросійському з'їзді *«русских людей»* у Санкт-Петербурзі в травні 1912 р. жодного представника з Сумського повіту не було [33, с. 225–234; 39, с. 226].

На жаль, авторові даної публікації не вдалося віднайти яких-небудь свідчень про діяльність Сумського відділу СРН під час Великої війни. Вочевидь, за аналогією з іншими подібними структурами, сумські чорносотенці включилися в роботу всіх громадських і урядових структур допомоги фронту, облаштування лазаретів і шпиталів, матеріальної підтримки сімей військовослужбовців, біженців-росіян, брали участь у *«патріотичних»* і антинімецьких акціях, протидіяли *«українству»*. Утім, навряд чи така активність отримувала групове вираження. На початку 1916 р. начальник Харківського губернського жандармського управління доповідав товаришеві міністру внутрішніх справ С. П. Белецькому про те, що діяльність монархістів у губернії зосередилася майже виключно в Харкові. До того ж вони майже втратили який-небудь вплив на місцеве населення [29, с. 158].

Остаточо завершити діяльність *«чорної сотні»* в регіоні мала Лютнева революція і початок Української революції. Прикметно, що частина колишніх монархістів у березні 1917 р. жертвувала кошти на Сумський громадський комітет – орган місцевої революційної влади, підпорядкований Тимчасовому урядові. Зокрема, М. І. Скубенко щедре виділив на його функціонування суму в 3 тис. руб. [38]. Припустимо, після жовтневого перевороту колишні члени

Сумського відділу СРН приєднувалися до збройних формувань російського «білого руху», а ті, хто вижив у збройному протистоянні більшовизму, в подальшому емігрували.

Реакцією частини різних прошарків населення Сумського повіту на революційних вибух у країні стало його гуртування як довкола чинних органів влади, так і правих партій. При цьому організаційні імпульси надходили з губернського центру, де від 1903 р. існував перший у Російській імперії осередок «Русского собрания», котрий став основою для Харківського відділу СРН. Прикметне, що процес утворення в Сумському повіті структур цієї партії розпочався набагато пізніше з моменту конституювання провідної монархічної партії. Це можна пояснити як діями на випередження Сумського відділу Союзу 17 октября «притягнути» до себе праві елементи, так і впровадженням наприкінці 1905 р. у регіоні військового стану, що, з одного боку, не сприяв якій-небудь політичній діяльності, а з іншого, на певний час задовольняв попит місцевої реакції на стабілізацію ситуації. Активне розгорнення організацій СРН у повіті відбувалося саме напередодні другої думської виборчої кампанії й одразу після неї. Третьочервневий переворот і розмах репресій проти революційних організацій не лише уповільнили зростання партії в Сумському повіті, але й позбавили стимулів до активної діяльності її членів в умовах фактичної відсутності політичної конкуренції (відносини з місцевим відділом октябристів будувалися, скоріше, на засадах співпраці, ніж протистояння). Власне, така позиція сумських чорносотенців у цілому відповідала загальній картині функціонування після Першої російської революції провінційних осередків СРН, що обростали баластом з різних прошарків населення, у тому числі, селян і міщан, і задовольнялися діями вузького активу з представників місцевої еліти (дворяни, почесні громадяни, купці). Осердя провідних відділів партії в регіоні – сумського і білопільського – становили гласні міських дум та близькі їм елементи з підприємницького класу. Їхня здатність впливати на міські справи, а також участь у громадському житті, передусім, добродійна, мали формувати сприйняття громадою «истинно-русских людей» в якості

конструктивної сили. Утім, думські вибори – важливий камертон політичної довіри – демонстрували лише обмежений успіх *«правих»*.

Подальше дослідження теми функціонування структур СРН на основі розширення джерельної бази повинно розкрити деякі питання, на які поки ще немає певної відповіді: хронологія формування / розпуску сільських відділів партії; адреси партійних організацій у населених пунктах регіону; кількість членів Союзу у відділах по роках; персональний склад відділів і політична біографія їхніх керівників; зміст їхньої переписки з Харківським відділом СРН і центральним проводом організації; напрямки й ефективність партійної роботи відділів; участь сумських чорносотенців у загальноросійських акціях монархістів; конфлікти чорносотенців із прибічниками демократичного політичного табору.

Список використаних джерел та літератури

1. Белоруссов. Тень, выступающая из тумана. *Сумской вестник*. 1917, 10 августа. С. 1.
2. Беседовський М. Про «свободи» 1905 року в місті Сумах. *1905 рік на Сумщині: збірник*. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 92–93.
3. Близнюк А. М., Подоляка Н. С. Почесні громадяни міста Суми. Суми: СВС Панасенко І. М., 2015. 168 с.
4. В «Харьк. Вед.» напечатан список выборщиков в харьковское губернское избирательное собрание, назначенное Высочайшим Указом на 6 февраля 1907 г. По выборам членов в Государственную Думу. *Утро*. 1907, 6 февраля. С. 3.
5. Выборы по Харьковской губернии. *Утро*. 1907, 25 сентября. С. 3.
6. Вязигин А. С. Манифест созидательного национализма / Сост. и ком. А. Каплина и А. Степанова; Отв. ред. О. Платонов. М.: Институт русской цивилизации, 2008. 400 с.
7. г. Белополье, Сумск. уезда. *Накануне*. 1906, 31 марта. С. 3.
8. Державний архів Російської Федерації. Ф. 1167. Оп. 1. Спр. 1253. 2 арк.
9. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 5. 92 арк.
10. ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 26. 145 арк.

11. ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 5. 254 арк.
12. Державний архів Харківської області. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 142. 351 арк.
13. Залежский В. Н. Монархисты. Харьков: Пролетарий, 1929. 76 с.
14. Кирьянов Ю. И. Численность и состав крайних правых партий в России (1905–1917 гг.): тенденции и причины изменений. *Отечественная история*. 1999. № 5. С. 29–43.
15. Корреспонденции. *Будущее*. 1906, 9 марта. С. 4.
16. Корреспонденции. *Утро*. 1907, 13 января. С. 3–4.
17. Корреспонденции. *Утро*. 1907, 25 января. С. 3–4.
18. Корреспонденции. *Утро*. 1908, 4 апреля. С. 5.
19. Корреспонденции. *Утро*. 1910, 1 декабря. С. 7.
20. Кудінов Д. В. Висвітлення у мемуарній літературі монархізму селян Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2-х част. Ч. 2: у 2-х томах (Суми–Курськ, 18 квітня 2014 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко, В. М. Звагельський, Р. Камьєрова та ін. Суми–Курськ: СумДУ, ПЗДУ, 2014. Ч. 2. Т. 1. С. 27–30.*
21. Левицкий В. Правые партии. *Общественное движение в России в начале XX-го века / под ред. Ю. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. СПб.: Изд. Общества «Общественная польза», 1909. Т. 3. С. 347–469.*
22. Местная хроника. *Сумской листок*. 1908, 6 июня. С. 3.
23. Местная хроника. *Сумской листок*. 1908, 11 июля. С. 3.
24. Наш край. *Южный край*. 1910, 24 июня. С. 5.
25. [Новости]. *Черная сотня*. 1907. № 16. С. 1.
26. Областной отдел. *Утро*. 1912, 6 декабря. С. 7.
27. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914 гг.). К.: МАУП, 2006. 744 с.
28. Отчет о деятельности Харьковского отдела Русского собрания за 1903–4 год. Харьков: Тип. Губ. правл., 1905. 31 с.

29. Переписка правых и другие материалы об их деятельности в 1914–1917 годах. *Вопросы истории*. 1996. № 3. С. 142–165.
30. По России. *Южный край*. 1907, 7 октября. С. 6.
31. По России. *Южный край*. 1909, 17 декабря. С. 6.
32. Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы. В 2-х тт. / Сост. Ю. И. Кирьянов. М.: РОССПЭН, 1998. Т. 1: 1905–1910 гг. 720 с.
33. Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы. В 2-х тт. / Сост. Ю. И. Кирьянов. М.: РОССПЭН, 1998. Т. 2: 1911–1917 гг. 816 с.
34. Разные известия. *Утро*. 1912, 31 марта. С. 5.
35. Савченко Д. М. Як ми боролися за волю. *Плуг і молот*. 1925, 18 грудня. С. 3.
36. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 90–98.
37. Скрипник М. О. Права партія «Союз русского народа». *Наукові праці з питань політичної історії*. 1991. Вип. 169. С. 60–67.
38. Собрание торговопромышленников, купцов и представителей банка. *Сумской вестник*. 1917, 10 марта. С. 3.
39. Степанов С. Черная сотня. М.: Изд-во «Эксмо», Изд-во «Яуза», 2005. 544 с.
40. Сумы. *Черная сотня*. 1907. № 36. С. 4.
41. Трофимов Д. В. Социально-политические настроения российского крестьянства в пореформенный период 1861–1905 гг.: автореф. ... дис. канд. ист. наук: 07.00.02. М., 2005. 29 с.
42. Устав общества под названием «Союз русского народа». СПб.: Отечественная тип., 1906. 16 с.
43. Устименко Г. Великий штурм. *1905 рік на Сумщині: збірник*. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 93–96.
44. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2863. Ч. 1. 121 арк.
45. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 14. 2 арк.
46. Чепурна О. М., Приймак В. М. Дані про почесних громадян м. Сум в Державному архіві Сумської області. *Третя Сумська обласна наукова історико-*

краєзнавча конференція, 7–8 грудня 1999 р.: Збірник статей. Суми: РВВ СДПУ ім. А. С. Макаренка, 1999. С. 50–52.

47. Черногор. Георгиевский праздник Харьковского Союза Русского Народа. *Глас народа*. 1906, 6 декабря. С. 4–5.

48. Щербак А. 1905 год в Сумском уезде. *Пролетарская революция*. 1926. № 7(54). С. 122–139.